

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

МАРУНИЧ ІГОР ІВАНОВИЧ

ТОПОНІМИ В ІДІОСТИЛІ ПИСЬМЕННИКА

10.02.01 - російська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1994

Робота виконана
в Київському університеті ім. Тараса Шевченка

Науковий керівник кандидат філологічних наук,
доцент Шахова Лариса Іванівна

Науковий консультант доктор філологічних наук,
професор Карпенко Маргарита
Олександрівна

Офіційні опоненти: - доктор філологічних наук,
професор Пилинський Микола
Миколайович

- кандидат філологічних наук,
доцент Турута Ірина Іванівна

Провідна установа: Київський державний педагогічний
інститут іноземних мов

Захист відбудеться "25" лютого 1994 року о 10
годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 068.18.16
в Київському університеті ім. Тараса Шевченка /м.Київ,
вул. Володимирська, 64/.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці
Київського університету ім. Тараса Шевченка /Київ,
вул. Володимирська, 58, кім. 10/.

Автореферат розісланий "24" січня 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук, доцент

Паламарчук О.Л.

7/8

Сучасний етап розвитку лінгвістичної науки характеризується зростаючим інтересом до ономастичного фактору в мові, зокрема протягом останніх років інтенсивно розробляється у всьому світі літературна ономастика. Спеціальна секція була виділена на XVІІІ Міжнародному ономастичному конгресі, який відбувся у квітні 1993 року у Трірі. У цій галузі працюють такі вчені, як М.С.Альтман, С.І.Зінін, В.Д.Бондалетов, Н.В.Подольська, В.А.Никонов, Б.Б.Магазаник, О.В.Суперанська, О.І.Фонякова та інші; помітним є внесок українських дослідників - Ю.О.Карпенка, Л.І.Колоколової, В.А.Кухаренко, В.М.Михайлова, Б.С.Отіна та інших.

У російському мовознавстві майже немає фундаментальних досліджень з художньої топонімії, тому вивчення її є актуальним. Актуальність обраної теми визначається також і завданням створення теорії номінації географічних назв, які функціонують у художніх текстах, важливістю всебічного, детального лінгвістичного аналізу топонімів в ідіостилі з метою встановити їх роль у формуванні художнього цілого, мовної специфіки і "механізму" участі у реалізації авторського задуму.

За останні роки з'явилися цікаві праці з літературної ономастики, в яких зроблена спроба описати власні назви у творчості одного письменника або розглянути певні властивості онімів на матеріалі творів різних авторів. Однак, присвячені вони в основному вивченню антропонімів. Топонімам до цього часу приділялося мало уваги. Це цілком зрозуміло, оскільки не в кожному літературному творі можна зустріти топонімічні одиниці, а тим більше в такій кількості, яка дозволила б виконати їх лінгвістичний аналіз. Кількісний склад топонімікона будь-якої мови необмежений, тому що в об'єктивній дійсності існує необмежена кількість населених пунктів, річок, озер, вулиць, провулків тощо. Скласти їх перелік, а фактично топонімічний словник мови, практично неможливо, і для проведення дослідження необхідно обмежити список топонімів об'єктивними рамками. Такими рамками може бути художній твір великий за обсягом, у якому автор більш або менш послідовно вказує на місце дії. Але найбільш оптимальним обмеженням може виступати ідіостиль письменника з багатою творчою спадщиною, і це не тільки дає можливість простежити взаємодію топонімів з контекстом, системою образів, але й розглянути семантичні конотації, які з'являються у топонімів під час функціонування в різних за жанром творах, у різні періоди творчості.

Ми зупинилися на семантико-стилістичній системі М.Горького. У працях останніх років, де мистецтвознавські основи творчості письменника розкриваються головним чином на композиційному та жанрово-стилістичному рівнях, відсутнє або зустрічається лише епізодично звертання авторів до топонімічної палітри письменника. Топоніми, невід'ємні елементи форми і змісту творів М.Горького, виразні носії авторського задуму, як правило, несправедливо залишаються поза увагою дослідників його творчості. Саме це, а також відсутність узагальнюючих праць, присвячених горьківським топонімам – одна з підстав, яка обумовила звертання до ідіостилю М.Горького.

Предметом цієї роботи є оніми – географічні назви, що функціонують у художньому тексті.

Мета дисертаційного дослідження – описати функціональну багатоаспектність і системність використання топонімічних одиниць в ідіостилі письменника у їх відношенні до реальної російської топонімії.

Відповідно до цього вирішуються такі завдання:

- розглянути різні погляди, що склалися у сучасній ономастології на семантику і функціонування власної назви, конкретизувати їх у застосуванні до значення літературного топоніма;
- встановити міру впливу творчої манери письменника на відбір топонімічних лексичних одиниць;
- визначити можливі семантичні конотації топоніма у художньому тексті;
- виявити особливості функціонування топонімів, їх текстотворчу роль у художньому творі;
- проаналізувати топоніми, що функціонують у художніх творах М.Горького, з урахуванням системних асоціативних зв'язків і жанрово-стилістичних особливостей творів.

Матеріалом дослідження є тексти художніх творів М.Горького, що входять до 30-ти томного зібрання творів /М., 1954/.

Об'єкт дослідження – топонімікон М.Горького. Всього розглянуто 1316 топонімічних одиниць і більше 5,5 тисяч випадків їх контекстуального використання. Основними методами, що дозволяють здійснити багатоаспектний аналіз топонімів, є описовий, функціонально-стилістичний, статистичний.

Наукова вірогідність одержаних у дисертації результатів забезпечується дотриманням провідних наукових принципів, широким використанням наукових джерел, залученням до аналізу усіх художніх творів

М. Горького.

Наукова новизна роботи полягає у розгляді топонімів як одного з фрагментів лексико-семантичної системи мови. Вперше створено повний топонімікон письменника /на матеріалі творів М. Горького/, який розглядається як єдине ціле, що дозволило показати системність використання і багатоаспектність функціонування топонімів у процесі художньо-естетичної комунікації. Визначено смислові зв'язки топонімії авторської та реальної загальномовної.

Теоретичне значення роботи полягає у тому, що результати дослідження поглиблюють сучасні погляди на літературну топоніміку; висунуті в дисертації положення можуть бути корисними для вирішення багатьох загальних проблем теорії ономастики, стилістики, художньої мови.

Практична цінність роботи визначається можливістю використання її результатів у курсах лексикології сучасної російської мови, стилістики, у спецкурсах з ономастики, художньої мови, а також у вивченні творчості М. Горького. Дані картотеки, у якій зібрано топонімікон письменника, лягли в основу словника географічних назв, які функціонують у художніх творах М. Горького.

Матеріали та основні положення дисертаційного дослідження пройшли апробацію на кафедрі російської мови Київського університету ім. Тараса Шевченка, на наукових конференціях молодих вчених Київського університету /1989 - 1992 рр./, науковій конференції, присвяченій 175-річчю з дня народження М. Ю. Лермонтова /Київ, 1989 р./, Шостій республіканській ономастичній конференції /Одеса, 1990 р./, де одержали позитивну оцінку.

Основні положення дисертації викладені у чотирьох публікаціях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатку - топонімікону художніх творів М. Горького.

У вступі обґрунтовується вибір теми, визначаються об'єкт та предмет дослідження, встановлюються мета і завдання, матеріал та методи дослідження, актуальність, новизна, теоретична та практична цінність виконаної роботи.

Зміст роботи.

У першому розділі розглядається специфіка ономастичної номінації у сфері художнього тексту та ідіостилю письменника. Він складається-

ся з трьох параграфів - § 1. Суть ономастичної номінації та її відмінність від загальномовної; § 2. Топонім у художньому тексті; § 3. Топонімічний простір у художній мові М.Горького.

Широке використання власних назв /ВН/, зокрема топонімів, у художній літературі, інтерес лінгвістів до їх функціонування у художньому тексті /ХТ/ сприяли формуванню нового напрямку в ономастиці, який виник на межі ономастики зі стилістикою, лінгвістикою тексту, лексичною семантикою - ономатопоетики, що вивчає будь-які власні назви /поетоніми/ у художніх творах. Інтерес до особливостей власних та загальних назв виник ще у давні часи. Однією з ознак, покладених в основу розподілу цих лексем є наявність у них значення і специфіка цього значення /загальне та індивідуальне/. У сучасній ономології існують різні погляди на семантику власної назви. О.В.Суперанська, аналізуючи структуру власної назви у зіставленні із загальною, вказує, зокрема, на те, що власна назва, як вторинне найменування предмета, доповнює та уточнює первинне загальне найменування. Саме тому "власні назви можуть бути по-справжньому сприйняті і осмислені лише у співвідношенні з тими об'єктами, які вони називають"¹.

Різноманітність поглядів свідчить про дійсну складність і багатогранність власних назв і про те, що "під значенням /семантикою/ власної назви розуміються різні речі, до того ж побачені з різних точок зору", як пише В.Д.Бондалетов².

Питання про функції ВН у мові та мовленні і про диференціальні ознаки у семантиці ВН та ЗН /загальних назв/ розглядається у працях В.А.Никонова, В.Д.Бондалетова, Е.О.Карпенка та інших. Особливості ВН на рівні мови, мовлення і художнього тексту відокремлюють цей клас назв від загальних. Функції ВН і ЗН різноманітні і не мають єдиного тлумачення серед вчених.

У сфері ономастичної номінації ВН мають значно більше функцій, ніж ЗН; мовні /номінативно-диференціальна, ідентифікуюча, дійствична/; мовленнєві /прагматична, апелятивна, адресна/.

Для галузі сигніфікації ВН властиві мовні функції змістового характеру - концептуальна, інформативна, когнітивна, які проявляються і на рівні мовлення.

У сфері конотації у ВН з'являються такі мовні функції: стилістич-

1. Суперанская А.В. Структура имени собственного. - М., 1969. - С. 9.

2. Бондалетов В.Д. Русская ономастика. - М., 1983, - С. 22.

на /віднесеність до функціонального стилю мовлення/, емоційно-оціночна, соціально-оціночна, регіональна та культурно-історична, до яких у мові або тексті додаються загальна текстотворча та естетична функції.

Усі спостереження над специфікою ономастичної номінації свідчать, що семантичні розряди кожного класу назв /ВН і ЗН/ мають різні типи лексичних значень у парадигматиці та синтагматиці. У своїх спостереженнях над функціонально-стилістичними особливостями топонімів ми будемо виходити з розуміння семантичної структури топоніма як складного комплексу значень лінгвістичного та екстралінгвістичного плану: денотативного, референтного, мовного, конотативного, okazіонального, квалітативного, релятивного, актуалізованого. За функціонуванням топонімів у художній мові кожен з цих елементів може відрізнятися особливими властивостями. Так, своєрідність денотативного полягає у тому, що він називає ідеальний об'єкт, який не має матеріального вираження. Топонім відповідає конкретному денотату, тобто у ХТ об'єкт має тільки йому властиву назву. Особливість сигніфікативного елемента значення виявляється у проясненні внутрішньої форми літературного топоніма. У художній мові він містить у собі авторське поняття, яке не має позначення у реальному житті, у той час як в інших стилях він опосередковано, через денотат співвідноситься з поняттям, відомим усім носіям загальнонародної мови. Необхідно зазначити, що у художньому творі значення топоніма прирівнюється до комплексу знань, які вкладає у нього письменник і потім сприймає читач. Обов'язковим елементом значення топоніма є і структурний елемент, який також впливає на своєрідність топоніма. Проте у ХТ характер і форми на́менувань набувають особливої значимості.

По-своєму проявляється у художньому творі і конотативний компонент. В естетично ускладненій семантиці літературного топоніма наявний номінативно-характеризуючий елемент. Ступінь конотації літературних топонімів може бути різним. У багатьох випадках створені письменником і втілені в об'єкті поняття топоніми не виходять за межі художнього твору, залишаючись позначенням лише конкретних художніх реальних денотатів. Іноколи характеристики об'єктів набувають узагальнюючого характеру, що дозволяє відповідним їм літературним топонімам виступати в узагальнено-символічному значенні, бути літературними топонімами - символами, що означають одиничні поняття /Г. Окуров - "о городе ленивых, бездеятельных людей, лишенных общественных интересов"/.

Співвідношення елементів значення літературного топоніма залежить від характеру його функціонування. Специфіка художньої мови полягає у свідомій актуалізації і реалізації автором семантичних мож-

ливостей топонімів. Письменник створює семантично прозору, підкреслюючу його властивості, його призначення назву, наприклад дер. Обносково. Спостерігається ускладнення його семантики на основі взаємодії з прямим значенням слова, що виступає твірним для літературного топоніма. Розглянуті особливості топонімів визначають їх лінгвістичний статус у художній мові як мовних одиниць, яким властиві ускладнення семантики, наявність номінативно-характеризуючих елементів, різних конотативних елементів, обов'язкового авторського значення.

У процесі вивчення літературної топонімії, як правило, увага приділяється аналізу топонімів, створених автором, оскільки вважається, що саме вони свідчать про майстерність письменника в галузі топоніміки. Спостереження показали, що роль топоніма як ефективного стилістичного засобу прихована у підтексті твору. Це стосується як вигаданих, так і реальних топонімів, які актуалізують свої семантико-стилістичні властивості у ХТ. Саме під впливом художнього тексту відбувається переосмислення власної назви. У зв'язку з цим як літературні необхідно розглядати усі топоніми /реальні і вигадані/, що функціонують в ідіостилі письменника. Аналіз індивідуально-авторської топонімічної системи дозволяє визначити специфіку реалізації семантичного потенціалу загальномовних топонімів, встановити співвідношення реальних, "актуалізованих" і вигаданих топонімів в індивідуально-авторській топонімічній системі. Під ономастичною системою письменника розуміється сукупність ономастичних одиниць одного твору або їх циклу, які знаходяться між собою у певних взаємозв'язках, створюються і функціонують з урахуванням специфіки слововживання письменника і у той же час за законами літературної мови.

Вивчення авторської ономастичної системи показало, що ступінь топонімічної насиченості ХТ може коливатися від нуля до кількох тисяч одиниць. Аналіз та опис топонімів у ХТ вимагає певної їх систематизації. Серед 1316 лексем, які складають топонімічний простір художніх творів М.Горького, є назви як російських, так і іншомовних географічних об'єктів. За складом виділяють словні прості, словні складні, складні екстапозити - топоніми.

Загальновизнаною класифікацією топонімічних одиниць за тематичними групами є класифікація Н.В.Подольської, яка відображена у "Словаре русской ономастической терминологии" /М. 1988/. В ідіостилі М.Горького топоніми виступають як помітний, стилістично і семантично маркований засіб. М.Горький активно використовує у своїх творах різні групи топонімів. Найчисленнішими є ойконіми різних видів /709/, найменше - некроніми /6/. Назви-композиції, які зустрічаються у тво-

рах М.Горького: Новгород, Белоозеро, Воргород, Константинополь, Севастополь, Симферополь, Неаполь - свідчать про те, що письменник орієнтується на традиції реального топонімікона. У складному художньому світі М.Горького топоніми досить поліфункціональні.

Художня семантика топонімічної номінації у творчості письменника відрізняється особливою глибиною і складністю, багатозначністю і завдяки цьому дає широкі можливості для тлумачення, розуміння того чи іншого твору. Особливої виразності набувають топоніми, утворені лексико-семантичним способом /без використання специфічної топонімічної фіксації/: р.Белая, Косуля, Медведица, Путаница, Пьяная, Сосна, Тигр; оз.Кабан; с.Выселки, Мокрое, Пески.

Для з'ясування естетичної функції ряду інших топонімів, наприклад: Москва, Нижній Новгород, Нєва, Санкт-Петербург, потрібен контекст усього твору.

М.О.Карпенко умовно виділяє за різним ступенем "авторизації" /творчої обробки загальномовного лексичного матеріалу письменником/ три аспекти взаємодії індивідуально-авторської системи слововживання із загальнолітературною мовою:

- 1/ відображення у мовній системі письменника актуальних явищ, процесів розвитку літературної мови;
- 2/ реалізація у ній семантико-стилістичних, словоутворюючих та інших потенцій загальнолітературної системи;
- 3/ перетворення в індивідуально-мовному стилі елементів загальнолітературної мови.¹

У творчості письменника зустрічаються приклади використання фразеологізмів, де структурним елементом їх значення і форми є топоніми. У романах письменника топоніми як компонент фразеологізму виступають не лише абстрактним способом передачі колориту народної мови. Їх основна колоритна функція ускладнюється іншими естетичними функціями. Знаходячись у системних зв'язках з літературним твором, фразеологічно зв'язане значення топоніма розширює свій асоціативно-конотативний план за рахунок художнього контексту.

Величезний фактичний матеріал вимагав нового підходу до узагальнення, що привело нас до думки про створення топонімікона письменника, у якому були б зафіксовані усі ономастичні номінативні одиниці - топоніми. Вирішення цього завдання стало створення топонімікона М.Горького, який містить 1316 топонімів.

1. Карпенко М.А. М.Горький и русский литературный язык советской эпохи. - К., 1972. - С. 148.

Словник топонімів письменника побудований таким чином: порядковий номер, розміщення за алфавітом, частотність вживання у всій творчості письменника і конкретно у кожному творі із зазначенням тома. Наприклад, ІБ. Василев /I: Лето. - т. VIII/.

Топонімікон дозволяє простежити також за найбільш уживаними топонімами у художніх текстах М.Горького: Россия /504/, Москва /449/, Волга /215/, Петербург /214/, Париж /139/, Європа /120/, Русь /97/, Нижний /78/, Казань /66/, Германія /63/, Воргород /26/, Берлін /24/ тощо.

Другий розділ "Топоніми в процесі художньо-естетичної комунікації" складається із трьох параграфів: § 1. Реальні та ірреальні топоніми у художній мові М.Горького; § 2. Пресупозиція і семантична наповненість топоніма; § 3. Семантичні перетворення топонімічних одиниць у художньому тексті.

У топоніміконі М.Горького виділяється досить різноманітний і об'ємний пласт лексем, що позначають назви реальних об'єктів. Автор насамперед стоїть перед вибором: використовувати реальну чи створену ним самим топонімію. Справжні топоніми створюють вірогідний фон для зображеної дії, надають оповіді документальності. Ірреальні - служать для здійснення певних задумів письменника, пов'язаних із характеристикою місцевості, в якій розгортається подія твору, та її мешканців /г.Тупой Угол, городок Окуров/.

Топонімікон посідає особливе місце в структурі художнього твору. Як і всі ВН, топоніми підлягають загальним законам художнього контексту, експресивні і стилістично насичені. Визначаючи існування зв'язку між системою ВН твору і його змістом, більшість дослідників зосереджує свою увагу на іменах персонажів, і у першу чергу, на "промовистих іменах" /"говорящих именах"/.

Топонімічна система художнього твору більш опосередковано пов'язана з його змістом, ніж система антропонімів. Герої М.Горького діють в різних містах і селах Росії: Петербург, Москва, Київ, Казань, Нижній Новгород, с.Марьевка, с.Дубовка тощо. У цьому ж ряду і топоніми, створені автором: Окуров, Дремов, Мямлин, Тупой Угол, Зверев тощо. В кожному конкретному випадку топонім по-своєму вписується у мікроконтекст і контекст в цілому.

Москва і Петербург - місце дії у багатьох творах, що зображують життя російського суспільства в різні історичні епохи. Топонім Петербург у творах М.Горького має декілька ономастичних варіантів найменування: Питер /20/, Петроград /25/, Санкт-Петербург /3/, град Петров /2/. Таке використання різноманітних ономастичних варіантів назви у мові персонажів підкреслює, як правило, різницю в соціальному стані мовців:

"Расцеловался я с нею и, уважая ее, с легким сердцем и с пятью тысячами в кармане - она неверно сосчитала - явился в Питер"/"Проходимец. т. III.- С. 349/. "Враг у врат града Петрова, ревел Родзянко"/"Жизнь Клина Самгина". т. XXII.- С. 545/.

У "Жизни Клина Самгина" розповідь побудована на антитезі - протиставленні "Москва - Петербург", причому протиставлення іде у різних напрямках, наприклад, звукове сприйняття: "Над Москвою хвастливо сияло весеннее утро... Вообще здесь шума было больше, чем в Петербурге, шум был другого тона, не такой сыроватый и осторожный, как там"/"Жизнь Клина Самгина" т. XIX.- С. 152/; чи чуттєве сприйняття: "В Петербурге меньше интересного, чем здесь, но оно как-то острее, тоньше. И бы сказала: Москва маслянистая"/"Жизнь Клина Самгина" т. XX.- С. 438/; чи сприйняття архітектури: "- Какой ужасный город!/Петербург/. В Москве все так просто... И тепло. Охотный ряд, Художественный театр, Воробьевы горы... На Москву можно посмотреть издали, я не знак, можно ли видеть Петербург с высоты, позволяет ли он это? Такой плоский, огромный, каменный..."

Москва в "Жизни Клина Самгина" уособлює тихе, благодішне місто, в той же час як Петербург - місто революцій, місто змін, бурі. Перенести дію роману в інше місце не можна, тому що буде втрачено все те, що стоїть за цими топонімами.

Москва /235/ і Петербург /122/ найбільш частотні топоніми у "Жизни Клина Самгина". Вони пов'язані не тільки із зображенням простору, в якому розгортається життя головного героя, але й з розвитком сюжету, підтекстним змістом всього роману-епопеї. Це дає підстави назвати їх "наскрізними" /О.І. Тонякова/ географічними назвами.

Реальних топонімів у М. Горького більше, ніж вигаданих. Зберігаючи значення місця, вони додатково набувають різного роду смислових "намарувань" з урахуванням властивих їм загальномовних історичних і соціальних конотацій. Такі конотації простежуються, наприклад, у топонімах біблейського походження, де оціночна характеристика базується на уявленні, що склалися у загальнолітературній мові. У цих випадках топонім може виступати як компонент сталого сполучення: "Н-ну, я думал, обед готов, а тут еще - Содом и Гоморра" /"Большая монета". т. VII.- С. 284./; " -Содом и Гоморра! - дурашливо поздоровался он, встряхнув руку Самгина, заглядывая под очки его. Настроенный весело, он в пять минут сообщил, что из прокуратуры его "попросили уйти" и что он теперь "свободный мальчик" /"Жизнь Клина Самгина". т. XXII. - С. 284./.

Глибоко розповіджений засіб безіменності в російській класичній

літературі проявляється і у топонімії М.Горького: письменник навмисно не називає реальне місце дії. З усіх функцій фігури замовчування назви денотата виділяється функція узагальнення: "Это ему очень обидно и неприятно, и, когда в конторе он разбирает свою долю почты, ему ужасно хочется встретить письмо с адресом, написанным твердым мужским почерком: "Город Н. Крайняя улица. Вере Даниловне Сосиной."/ "Почталыон". т.11.- С.215./.

В романі-епопеї "Жизнь Клима Самгина" пов'язані з власними назвами асоціації відіграють суттєву роль у розкритті авторського задуму. Ось тут і намічається одна з важливих відмінностей між реальними і вигаданими топонімами. Звертаючись до реального топоніма, письменник, як правило, розраховує на те, що у читача з цією назвою вже можуть бути пов'язані певні асоціації. Це дозволяє уникати зайвих коментарів і пояснень: "Когда Самгин вышел на Красную площадь, на ней было пустынно, как бывает всегда по праздникам. Небо осело низко над Кремлем и рассыпалось тяжелыми хлопьями снега"./"Жизнь Клима Самгина". т. XX.- С.375./.

На ці /більш чи менш/ загальновідомі дані про реальні топоніми у ході розвитку сюжету можуть нафаровуватись інші асоціації, не пов'язані із сюжетом твору: "В государстве, где возможны Уолынки... начал Клим седлито, потому что и мать и Варавка надоели ему"/ "Жизнь Клима Самгина". т. XIX.- С.436./.

Спора на асоціації, пов'язані з реально існуючими топонімами, простежується у використанні М.Горьким багатьох назв, наприклад, Париж, Уолынка, Москва, Петербург.

Багаті конотативні можливості ВН можуть бути обумовлені, зокрема, словотворчою структурою. Тенденція до спрощення форм назв для побутового спідкування шляхом трансформації їх із словосполучення в одне слово, із складного слова в просте як одна з ономастичних універсалий відображена в мові М.Горького. Це робиться письменником для передачі атмосфери невимушеності. Найбільш типові випадки стягнення з суфіксом - к/а/: Уолынка, Бискайка. Екстралінгвістичні конотатії переплітаються з морфологічними /множина узагальнює явище/:

" - Нигде нет таких звезд, как наши, русские! - говорит он... - И картошка русская - первая по вкусу на всей земле. Или - скажем - гарнинии, лучше русских нет! Замки. Да мало ли чем "можем мы нос утереть Америкам этим" /"Городок". т. XV.- С.129/; "- Народ у нас хороший, с таким народом горы можно опрокинуть, Кавкази распахать"/ "Н.А. Бугров". т. XV.- С.225/;

Для ідіостилю М.Горького важливі ірреальні топоніми. їх небагато - всього 20: Балымень, Бубновка, Верхний Мямлин, Воргород, Воргородская губерния, Время/р./, Гнилиценский уезд, Дремов, Дремовский уезд, Зверев, Мямлин, Мямлинский уезд, Обносково, Окуров, Окуровский уезд, Путаница /р./, Пьяная /р./, Пьяный Бор, Тупой Угол, Угол.

Створені письменником за словотворчими моделями реально існуючих географічних назв, вони не тільки вказують на місце лії, але й виступають його концентрованою характеристикою. Семантичний компонент, що пов'язує топонім з твірним апелятивом, викликає певні асоціації у читача, наприклад: г.Воргород і г.Дремов, р.Путаница і р.Пьяная, г.Зверев і г.Тупой Угол. Як правило, текст підтверджує асоціації, що виникли, в інших випадках /г.Окуров/ формує їх. Наприклад, " - Тут вся величя Волга встарину-то разбоям жила, тем Воргород и славен, тем он и крепко встал. Разбой да фальшивые деньги, а после того - Севастопольская кампания: ратников на войну снаряжали - только за кожу шло по той поре"/"Жизнь Матвея Кожемякина".т.1У.- С.145/.

Художній текст завжди містить в собі вербальну невиріжену інформацію - імплікацію, яка закладена автором і може бути з більшою чи меншою мірою вірогідності декодована реципієнтом. Літературні топоніми здатні передавати різноаспектні ціннісні стереотипи у відображенні "картини світу". Розгляд конкретного оніма дозволяє констатувати, що ця ономастична номінативна одиниця має імпліцитну семантику, що складається із необмеженої кількості семантичних сутностей, які називають пресупозиціями. Реальний топонім, включений згідно з естетичними установками творчу в певне лексичне поле, обростає новими контекстуальними значеннями.

Усуваючи поліпресупозиційність найменувань реальних денотатів, М.Горький намагається актуалізувати одну із релевантних пресупозицій назви, переносячи її в ядро семантичної структури оніма. Топонім Париж зустрічається у текстах письменника 139 разів. Така частота вживання дозволяє розглянути, як М.Горький використовує пресупозиційність оніма з художньою метою. Аналіз матеріалу свідчить про різноманітність пресупозицій, що реалізуються: Париж - центр європейської цивілізації; Париж - серце Франції; символом Парижу є Ейфелева башта; в Парижі жили і творили відомі французькі письменники; архітектурне обличчя Парижу складалось протягом сторічч; Париж - "законодавець мод"; Париж як втілення насолод, приваб, радощів життя:

"Марина сказала: - Хорошо бы побывать в Париже!

- Это - очень просто, - сообщил Турчанинов.

- Это действительно лучший город мира, а Франция - это есть Париж" /"Жизнь Клима Самгина". т. XX1.- С. 254/; "- Видимость у вас - элегантнейшая. Видимость, жениха для богатой вдовы. Вот что значит побывать в Париже!" /"Жизнь Клима Самгина" т. XX11.- С. 116/.

У зв'язку з закріпленістю назви і об'єкту та багаторічним еживанням зі словом Петербург пов'язується уявлення про місто з прекрасною класичною літературою, знаменитим Невським проспектом, мостами, величавою Невою, каналами, особливим /нездоровим/ кліматом, Усі ці пресупозиції реалізуються в текстах: "...Диомидов ... сказав уверенно и громко:

- В Петербурге - сон тяжелее; в сырых местах сон всегда тяжел. И сновидения в Петербурге - особенные, такого страшного, как там, в Ополе - не приснится" /"Жизнь Клима Самгина". т. XIX.- С. 392/.

Значна частина творів М. Горького містить назви водних об'єктів. Такі гідроніми як Волга і Терек, Дунай і Куба мають різні пресупозиції. В російському фольклорі Днепр, Волга, Дунай виступають як живі істоти, і в ідіостилі М. Горького не знайшло відображення, де є тихий Дон, Волга, матушка-река: "- Ты гляди, как работает Волга-то! Здорово? Она, матушка, всю землю может разворотить, как творог ножом, - гляди!" /"Рома Гордеев". т. 1У.- С. 10/.

У творах письменника простежується епічний паралелізм, коли події і явища людського життя порівнюються з течією річки: "Я смотрю в поле: на краю его синий лес, а за ним, под горою, течет Волга, могучая река, - точно она сквозь душу твою широко течет, спокойно смывая отжившее" /"Хозяин". т. УІУ.- С. 101/.

Різні пресупозиції проводять до різних образних замальовок річок: "Через серые зубцы стены мне видно буинный бег Кубы, сабли и лома полдепленные на берегу ее, фигуры рабочих на крышах кожаных заводов" /"Тенщина". т. 11.- С. 152/; "Глубоко внизу зловеще борются Терек, это был звук странный, как будто мощные камни, скимая ущелье, пелись друг о друга и скрепели" /"Жизнь Клима Самгина". т. XX.- С. 29/.

Послання топсіма з дієсловом "бормотать" /"говорить тихо, быстро и невнятно"/, що визначається прикметником "зловеще" /"предвещающее несчастье, зло"/ створює образ Тереку /С.И. Ожегов "Словарь русского языка"/.

Можливо, слід розглядати як авторські пресупозиції ті відомос-

ті про місцевість, які є у її описі, у внутрішній формі топоніма, наприклад: "К полудню доплыли до Краснови́зья; на високой, круто срезанной горе стоит голубоглазая церковь, от нее гуськом тянутся по краю горы хорошие, крепкие избы, блестя желтым тесом крыши и парчовыми покровами соломы. Просто и красиво." /"Мои университеты" т. XI 11- С. 589/; "Богодухово - тоже замечательное. Там - липовая роща, пасеки..." /"Васса Железнова" т. XV 111.- С. 219/.

Проблема внутрішньої форми слова посідає важливе місце у теорії художньої мови. Питання про внутрішню форму географічних назв набуває особливого відбиття у сфері вигаданих топонімів. У топонімах, спеціально створених автором для одержання певного ефекту, лексичне і можливе емоційне значення назви зберігається. Семантичне та емоційне значення назв, вигаданих автором, буде відчуватися, оскільки це значення існує у слові певної мови, взятої для створення назви. Наприклад, Некрасов у поемі "Кому на Руси жить хорошо" використав вигадані топоніми для характеристики умов життя людей: Заплатово, Дрявину, Разутово, Знобишино, Горелово, Неелово, Неврожайка.

Продовжуючи традиції російської класичної літератури в галузі ономастики, подібний прийом використав і М.Горький: "Кроме города на равнине, у опушки Черной Рамени приткнулось небольшое село Воеводино, да две деревни: к северу - Обносково, а к востоку - Бальмерн, Бубновка тож, вот и все вокруг Окурова" /"Городок Окуров" т. IX.- С. 7/.

Якщо звернемося до словника В.І.Даля, то побачимо, що назва сіл Бальмерн та Бубновка викопистовуються письменником у художньому тексті не випадково, а з використанням етимологічного значення топонімів. Бальмерн: балама - непостоянний, пустой и болтливый человек; Бубновка: буба - бубянь // голыш - человек все промотавший; бубень - летяй/В.И.Даль "Словарь живого великорусского языка"/.

Міста Дремов, Мямлин, Тупой Угол, Воргород, Окуров - створені уявою письменника. Семантика цих топонімів з повною ясністю не розкривається. Але якщо розглянути ці слова у широкому контексті, простежити їх смислові зв'язки з іншими групами лексем, можна встановити, що головним для них є вираження узагальненої соціально-оціночної характеристики: "Читают Михешка щиркуляры, - озирается, видит: в Мямлине молчат, в Дремове - начальство любят, в Воргороде - жители друг у друга лапти воруют" /"Русские сказки" т. X.- С. 305/.

Розглянуті приклади з художніх текстів М.Горького дозволяють

виділити три типи "промовистих топонімів".

Одні "промовляють" за рахунок семантики твірного слова /основи/: Дремов, Мямин, Робгопод. В інших випадках необхідне осмислення топоніму підтримується лексичним оточенням. Так, певна соціальна характеристика топоніму Окуров створюється не лише за рахунок семантики твірного слова /окурити - "одурманит"/, але і послідовним включенням до контексту таких слів, як скучний, скука, тоска та подібних: "Говорила она о сотнях маленьких городов, таких же как Окуров, так же плененных холодною, до отчаяния доводящей скукой и угремим страхом перед всем, что ново для них /"Жизнь Матвея Кожемякина" т. IX. - С. 333/. В основі ще одного типу авторського топоніму - діалектне слово, семантика якого для більшої частини читачів незрозуміла: Балмерон, Бубновка. Але лексичне оточення впливає на сприйняття їх як "промовистих".

Теоретичні дослідження, присвячені проблемі конотації, у сучасному мовознавстві багаточисельні і різноманітні за змістом. Обмежуючи предмет дослідження лише топонімічними одиницями, в тлумаченні конотацій ми поділяємо думку К.С. Степанова, який зауважує: "У змісті людського мовлення, крім основної інформації - думки, майже завжди можна знайти також соціальну інформацію, вказівку на соціальний стан мовця і ... інформацію емоційну"¹.

Топонім Сибирь, первинне топонімічне значення якого "частина азіатської території Росії", в окремих випадках має негативну конотацію, виступаючи як узагальнене найменування місця заслання: "Наше-го депутата уж и назад не вернули, а прямо в Сибирь." /"Лето" т. У111. - С. 401/.

Подібні семантичні прирачення отримують і топоніми Сахалин, Ялutorовск, Якутская область. Але якщо для слова Сибирь це загальномовне вживання, то в інших топонімах така негативна конотація створюється за рахунок лексичного оточення: "Там, в номерах жил недавно возвратившийся из ссылки, из Ялutorовска, Сергей Сомов ..." /"Мои университеты" т. Х111. - С. 575/.

Топонім Холдинское поле і його ономастичний варіант Холдинка вживається у твої "Жизнь Клима Самгина" з різними конотаціями; зустрічається і з первинним топонімічним значенням /невеличка річка, ліва притока Москви-ріки; поле біля неї /Холдинское поле//: "Ведь не на Холдинское поле гулять пошля. Вот что-с..." /"Жизнь Клима Самгина" т. XX. - С. 367

1. Степанов К. С. Французская стилистика. - М., 1965. - С. 21.

Констанції топоніму Холмь в романі пов'язані з загибеллю майже двох тисяч чоловік у дні коронації Миколи 11: "После Холмьки и случая у манежа Самгин особенно избегал скопления людей ..." / "Жизнь Клима Самгина" т. XX. - С. 236/.

У тих випадках, коли емоційну забарвленість топонім отримує в процесі привнесення додаткового значення, найменування часто набуває значення символу: "Уехать бы отсюда, - устало сказал Яков. - Да, в Париж. Я могу говорить по-французски" / "Дело Артамоновых" т. XVI. - С. 562/.

У подібних прикладах адресна функція топоніму практично зведена до нуля, але підкреслено узагальнююче значення символу - Париж - "земля обетованная", де зникнуть геть всі тривоги і прикромі і для героя настане спокій та благополуччя. Це узагальнююче значення топоніму підкреслює і контекстне оточення: "Мой друг, князь Урусов, отлично сказал: "Париж - Сидоамская купель, в нем излечивается все душевные недуги и печали" / "Жизнь Клима Самгина" т. XXII. - С. 123/.

М. Горький використовує у текстах обігрування загальноомовної омонімії: Орел - город, орел - птица: "В Орле жил под надзором полиции один политический человек, уже солидного возраста и большой умственной работы. Город - скучный, пыльный, ничего орлиного не содержит, а сви́нства - сколько угодно." / "Жизнь Клима Самгина" т. XX. - С. 313/.

М. Горький використовує у творах назви як метонімію: "В тринадцатом году, когда триста лет Романовы праздновали, Николай руку жал мне. Весь народ вальсовался. Вся Кострома" / "Егор Булычев и другие" т. XV. - С. 109/.

Уособлення з використанням топонімів - один з найуживаніших прийомів письменника: "Так я врал, скажу вам, что даже Черное море докраснедо бы, если бы оно меня слышало." / "Проходимец" т. 111. - С. 356/.

З метою виразності письменник часто концентрує навколо однієї назви різні тропи: метафори, порівняння, метонімію, створює образний контекст: "Волистая равнина вся исхлестана серыми дорогами, и пестрый городок Окуров посреди нее - как затейливая игрушка на широкой, сморщенной ладони" / "Городок Окуров" т. IX. - С. 7/.

Як компонент ідіоматичного виразу топонім уживається і в загальнонародних фразеологічних одиницях, і в індивідуально-авторських: "Москва слезам не верит", "Вы и пропадете, как швед под Полтавой", "Все дороги в Рим ведут", "Сарбаген надо разрушить", "Ты смотришь на этот город, как Атилла на Рим"; "Льется беда, как Волги вода", "Волга дала, Волга и взяла", "Москва нас не поит, не кормит, а кровь нашу досыта пьет".

Таким чином, проведене дослідження свідчить про те, що топоніми /реальні і ірреальні/ в ідіостилі письменника виступають стилістично маркованими засобами, можуть виконувати текстотворчу функцію, використовуватись для реалізації категорій і властивостей художнього тексту.

На захист виносяться такі положення:

- топоніми - номінативні одиниці мови, що характеризуються повноцінними класифікаційними ознаками, які відрізняють їх від апеллятивної лексики;
- топоніми - фрагмент лексико-семантичної системи мови, і на них розповсюджуються усі закони цієї системи;
- топоніми в ідіостилі письменника утворюють індивідуально-авторську топонімічну систему, яка відповідає законам загальнонародної топонімії, реальному топонімікону епохи письменника;
- вибір топонімів, специфіка їх вживання залежать від теми і жанру твору, традицій використання топонімів у ХТ, загальної топонімічної концепції письменника;
- топоніми /реальні та ірреальні/ виконують естетичну функцію в структурі художнього цілого, простежується їх органічний зв'язок зі змістом твору;
- реальні топоніми характеризуються набором пресупозицій, які реалізуються згідно з авторським задумом;
- в ідіостилі письменника у вживанні топонімів знаходять відображення традиції фольклору, загальномовні напрямки перетворення семантики, топоніми, як інші лексичні одиниці, вживаються в образних контекстах;
- в ідіостилі М.Горького переважають реальні топоніми, їх функції досить різноманітні і не зводяться лише до зазначення місця дії;
- основні напрямки і способи стилістичного використання топонімів в ідіостилі письменника визначаються як мовною специфікою топоніму, так і дією основних законів лексико-семантичної системи мови.

Основні положення дисертації відображені у таких публікаціях:

1. Система топонимических единиц в художественной речи А.М.Горького. //36. наук. праць викладачів і аспірантів КДУ.- К.- 1939.- С.100.
2. Топонимические единицы в художественной речи М.Ю.Лермонтова и М.Горького //Актуальные вопросы современного лермонтоведения.-К.-1939.-С.11-13.
3. Функции топонимических единиц в художественных текстах А.П.Чехова и М.Горького //Шоста республіканська ономастична конференція. Тези доповідей і повідомлень.- Одеса.- 1990.- С.71.
4. Топоніми в художній мові. //Сучасні проблеми філології. Тематичний збірник наукових праць.- К.- 1993.- С.139-144.

ГМП "Тираж"
Тираж 100 экз. Заказ N 3537
Печать офсетная. Формат 60/84

AB 29.354